

LUND UNIVERSITY

När professorn gick på pumpen - eller hur man köper sig en professur

Erlandsson, Bengt

2002

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Erlandsson, B. (2002). När professorn gick på pumpen - eller hur man köper sig en professur.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

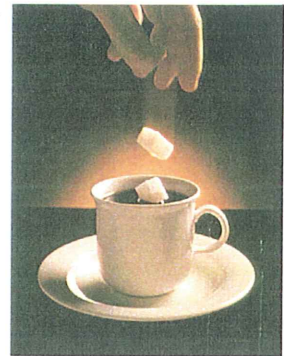
PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bibliofiket

Onsdagen den 6 november 2002

kl. 15.00-15.30

Sal C (H 421), Fysikum

Bengt Erlandsson

När professorn gick på pumpen –
eller hur man köper sig en
professur

Alla Välkomna!

När professorn gick på pumpen eller hur man köper sig en professur

av
Bengt Erlandsson
Custos instrumentorum

Jag vill redan nu förutskicka att jag i detta kåseri fullständigt hänsynslöst kommer att vika av från ämnet. Det enda som jag kan lova är att det i viss mening skall handla om Fysik.

Fysik var ju ett ämne som oftast var sammankopplat till medicinen, men som gemensam rubrik kan man säga att allt var mycket rörigt. Mången fysikprofessor hade på slutet av 1600 talet ej själv deltagit i några fysiska experiment. Det stora namnet här i Lund var Andreas Spole, uppkallad efter Spolegatan. En annan professor tillhörande den första uppsättningen var Martin Nordeman. I ett föreläsningsprogram från 1671 föreläste Nordeman även över de enkla maskinerna. Inför sina åhörare demonstrerade och förklarade han hävstången (som en parantes kan jag inskjuta att det troligtvis var samma hävstång som man i form av ordning och reda antager föra fram till ett gott arbete. Tyvärr har jag inte under mina studier av de gamla samlingarna här på institutionen kunnat hitta denna hävstång vilket är att beklaga då den skulle vara mången, tjänsteman som studerande till gagn.) Andra saker som demonstrerades var vindspelet, skruven och kilen.

I skrifterna omtalas också i vilka lokaler man höll till i:

Domkyrkans högkor, om man ville nå ett stort auditorium

Det med koret sammanbyggda kapitelhuset

Liberiet. Lokaler som förvaltades av dåtidens Akademiska hus nämligen kyrkan. Varje jämförelse mellan dessa maktorgan vare mig främmande.

Auditorium novum, vilket antagligen är det västra av de två kapell som fanns på Domkyrkans södersida. Såsom varande en bevarare av gamla saker kan jag med stolthet meddela att mitt, i Tomegapsgatan belägna stenhus är byggt av sten från detta Kapell, så att jag genom dessa står i obruten förbindelse med även den allra som tidigaste fysikundervisningen och alltid försökt att föreläsa i dess anda.

Efter Nordeman kom det flera professorer som förläste i fysik både inom filosofiska och medicinska fakulteten. Experimentella försök förkommer även om det är sparsamt. På grund av den dåliga belysningen gjorde man för det mesta optiska experiment.

Redan på den tiden använde sig makthavarna av lediga professurer för att omplacera folk.. En professur som 1712 blev ledig användes för att placera en professor från det i Perna nedlagda universitetet, Conrad Quensel.

Att den experimentella sidan var viktig framgår av att man 1729 till kanslern ingår med en skrivelse om att få anställa en instrumentmakare. Friedrich von Mandern. Man hade alltså ingen som kunde förfärdiga instrument utan man hade varit tvungen med icke ringa tidsspillan och omkostnader slika instrumenter från utlandet införskriva. Nu verkar det som man arbetar efter helt andra principer.

Början på 1700-talet uppvisar den namnkunnigaste eller bildkändaste svenske fysikprofessorn alla tider. Jag syftar då på J. J. Döbelius vars porträtt pryder alla Ramlösaflaskor. Och som i miljonupplagor spritts över hela världen, något som vi här vid Lunds Universitet bör vara stolta över. Tyvärr måste man säga om hans fysikundervisning att kanslern vid flera tillfällen hade mycket att klaga på.

I början på 1720-talet finns flera exempel på hur man kan få en professur i fysik. Stadsphysicusen i Göteborg Kilian Stobeus vilken varit anställd vid universitetet återkallades då till Lund på initiativ av magistraten i Malmö och den Skånska adeln som erbjöd honom ett årligt anslag. En början till något sådant har ju redan skett. Titta på högskolan i Malmö. Vad det gäller den skånska adeln vill jag uppmana institutionsledningen att omedelbart börja bearbeta densamma.

Stobeus blev professor i philosophia naturalis och physica experimentalis. Men det var inte fysiken som låg honom varmast om hjärtat utan biologi och geologi. Kanslern skriver i sin välgångsönskan till Stobeus

”intet tvivlande med mindre han efter innehållet i Herr Rectors programma lärer ej mindre i ungdomens undervisning och i dess introductionsoration undfly alla onödiga och sinnena bryende subtiliteter samt hålla sig vid de satsernas lärande som kunna in vita communi så väl in Physics som Oeconomicis komma bemälte ungdom i fram tiden till verklig gagn och nytta. Alltså redan i början på 1700-talet en styrning från Stockholm mot det praktiska och ekonomiska” Undervisningen handlade alltså endast om allmänna principer och de naturliga kropparnas egenskaper.

Läroböcker hade i varje fall studenterna inte. Professorn dikterade i långsam takt på latin.

Stobaeus flyttade efter några år över till en professur i historia som var mycket mer lönsam och han fick sin fullmakt den 29 januari 1732.

Den 13 februari blev också professuren i matematik (fysik) ledig. Kanslern bestämde att båda professurerna skulle ledigförklaras.

Det är nu karusellen börjar. I första rummet sattes Nils Rosén som var mycket duktig men som med all sannolikhet akademien i Uppsala ej ville släppa, i andra rummet Niklas Oelreich från Lund och i tredje stipendiaten i Bergskollegium Daniel Menlös. Då dyker det upp en ny sökande Gustav Harmens ”duktig ung man tycker rektor, jag gör om förslaget, behöver ej prata med konsistoriet”.

Menlös faller utanför. Men det är nu som den Triewaldska samlingen kommer in i bilden. Först fiktiv sedan alltmer verklig.

Var kommer då Triewald ifrån??? Märten Triewald var en ung svensk, född i Stockholm 1691 som 1716 sändes över till England för att bedriva merkantila studier. Där kom han i kontakt med naturvetenskapsmän och ingenjörer. Enligt egen uppgift kom han där in i kretsen kring Newton. Om det var tack vare ett fallande äpple förmäler inte historien. Han fick anställning i Newcastle som ingenjör i en kolgruva och kom där i kontakt med Newcomens ångmaskin. Triewalds ekonomiska ställning förbättrades alltmer. Pengarna använde han till att köpa in en mängd fysikaliska apparater av engelsk och holländsk tillverkning, som han tog med sig då han 1726 återvände till Sverige.

Varken Universiteten i Lund eller Uppsala hade något intresse att förvärva apparaterna. Samlingen fick bli kvar i Stockholm där Triewald utnyttjade den vid föreläsningar på Riddarhuset över ”den nya naturkunnigheten” vintern 1728-29. Troligtvis den första gången som man höll föreläsningar som grundade sig på experiment som utfördes av föreläsaren eller dennes assistent som i detta fall var Daniel Menlös. Följande vinter skötte Menlös både föreläsningar och experiment.

Publiken var mycket intresserad och representativ, däribland den blivande kanslern för universitetet i Lund greve Carl Gyllenborg.

När de båda naturvetenskapliga professurerna blev lediga såg Menlös vissa möjligheter öppna sig. Han fick ett löfte av Triewald att få utnyttja samlingen om han fick en av professurerna i Lund.

Menlös skyndar sig att omtala detta i sin ansökan till kanslern och meddelade att han inget högre önskade att tjäna fäderneslandets ungdom och detta skulle han kunna göras snabbare och lättare då han hade tillgång till herr direktören Triewalds samling.

Menlös akademiska meriter var mycket bristfälliga. Han hade påbörjat akademiska studier i teologi i Uppsala , han hade haft små halvofficiella uppdrag, men hans utsikter att bli professor var mycket små.

Men Menlös hade två starka kort. Kanslers vänliga inställning och den Fina instrumentsamlingen. Menlös formulerade sin ansökan vagt. Han hade ju faktiskt inte samlingen i sin besittning. Kansler frågar då Triewald om löftet till Menlös är riktigt och får det bekräftat. Kanslern rekommenderar då i en skrivelse till konsistoriet i Lund 8 mars 1732 att Menlös skulle få professuren.

Kanslern vill emellertid vara säker på sin sak och pressar Triewald som ser sin chans att tjäna en slant, samlingen representerar ändå ett ansevärt värde, och vill att LU köper eller hyr samlingen och så även efter Menlös frånfälle. Kanslern vidarebefordrar denna önskan tillsammans med en skarp påtryckning till LU. Menlös uppföres i 2:dra förslagsrummet hans meriter var dock magra i jämförelse med medsökandes meriter. Och så det där med hyresavtalet, vilket inte var riktigt lyckat.

Men Menlös var en mycket slug man

När han märkte vartåt vinden blåste och hur viktigt innehavet av samling var kom han överens med Triewald om ett skenköp så att Menlös kunde uppträda inför kanslern som samlingens ägare. Detta reglerades i två attester.

Den första säger att Menlös köpt samlingen av Triewald. Den andra, en contrarevers säger att samlingen alls icke tillhör Menlös utan fortfarande Triewald. Denna revers blir hemlig och förborgad för gubbarna i konsistoriet. Kanslern får bara muntligen reda på innehållet i den första reversen som säger att samlingen ägs av Menlös. Kanslern blir väldigt glad och meddelar den goda nyheten till konsistoriet i Lund. Rektorn som har kanslersbrevet säger ingenting om detta utan vill först höra fakultetens förslag som uppför Lidius i första rummet. Rektor halar då fram kanslerns brev och läser upp det och säger sedan visserligen var Menlös meriter menlösa men han ville bli vägledad av konsistoriets råd.

Man kommer då efter en livlig diskussion fram till att om Menlös skulle skänka instrumentsamling till LU så är man av den meningen att Menlös skall få professuren. En välmotiverad skrivelse avskickas till kanslern som framför den till regeringen den 19 maj 1732. Regeringen är reserverad men man kommer överens om att professors - fullmakten ej skall överlämnas förrän LU verkligen kommit i besittning av apparaterna.

Men Menlös ägde ju inte samlingen. Han måste komma överens med Triewald. Annars skulle allt gå i putten. Triewald visar att han vill stå vid sitt ord för att samlingen skulle komma fäderneslandets ungdom till nytta.

Köpesumman fastställdes till 2000 daler silvermynt som skulle betalas med 500 varje år i 4 år. Detta kan jämföras med en professorslön som var ungefär 600 daler silvermynt.

Någon så skrupelfri person, man eller kvinna tror jag mig inte kunna peka ut vid vår högt ärade akademi (ELLER ?????)

Daniel Menlös hade inte bara köpt en professorstjänst han hade dessutom köpt den på avbetalning. Man hade visserligen fått en fin samling fysikaliska instrument men man hade också fått Daniel Menlös på halsen och man hade också fått ett inspektionsavtal som gav upphov till omkring 100 år av stridigheter över vem som hade tillgång till och fick använda samlingen.

Mot slutet av 1800-talet när man fått en ny institution framgick det av olika inventeringar att ganska många av de gamla apparaterna i den Triewaldska samlingen ännu existerade. Däribland den utom varje tvivel värdefullaste apparaten Otto von Guericke's luftpump.

Otto von Guericke föddes för 400 år sedan i Magdeburg. Han var en stor experimentalfysiker inom olika grenar av fysiken. Han var den förste som konstruerade en pump som var så tät och av så god konstruktion att man kunde pumpa ett någerlunda gott vakuum i en glasklocka. Han gjorde ett flertal förbättringar och under 1650-talet gjorde han två pumpar som ännu finns bevarade. En som Fysiska institutionen äger och en som finns i Deutsches Museum i München. Det är naturligtvis Fysiska institutionens som är den äldsta. Denna åsikt delas inte av tyskt museifolk i München. Det går att följa pumpen tillbaka till 1650-talet.

Numera finns den Triewaldska samlingen deponerad på Malmö Tekniska Museum som sörjer för vården av denna unika samling.

Man kan fråga sig varför Malmö. Jo dom var dom enda som på 1970-talet kunde erbjuda resurser för samlingens rätta omvårdnad och exponering.

Allt sedan prof. John Tandberg i slutet på 1910-talet grävde fram samlingen från vinden på gamla Fysicum vid Sölvegatan var intresset bland de ledande ljumt. En på institutionen på 40-talet sin tjänst tillträdande professor ville slänga hela skiten, vilket man lyckades förhindra och när frågan om vad man skulle göra med instrumenten kom upp på 1970-talet ville professorn i kärnfysik absolut inte deponera instrumenten på Tekniska museet, vilket troligen hade fört fram till ett långsamt men säkert sönderfall.

Då det var aktuellt att Pumpen skulle ställas ut i Magdeburg med anledning av Guericques 400 års dag så var det åsatta värdet 4 milj. SEK

25/6 2003